

NADGROBNA STELA S ČITAVOM LJUDSKOM FIGUROM NA ISTOČNOM JADRANU

NENAD CAMBI
Filozofski fakultet u Zadru

UDK: 73.032(497.13)+904(497.13)
Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 1988-03-01

Ljudski lik je dominantan motiv na raznim tipovima nadgrobnih spomenika na području istočne obale Jadrana. Većinom je čovjek (pokojnik) prikazan kao polufigura (do pojasa), međutim vrlo se rijetko pojavljuje čitava figura. U nešto širem području istočnojadranske obale sačuvalo se pet takvih stela, ali je jedna od njih tektonski i ikonografski drugačija pa je u ovom radu ispuštena (stela Lupe iz Sovića u Hercegovini). Ostale su četiri ikonografski srodne, a tri i tektonski. Tri su već objavljene (stela br. 1 — Cavtat, danas u Beču, br. 2 iz Narone, br. 3 iz Salone, a br. 4 nepoznato nalazište, vjerojatno iz Salone, sve u Arheološkom muzeju u Splitu). Tri stele su arhitektonskih karakteristika (naisceos s nišom ili sama niša), dok je četvrta (spomenik br. 3) jednostavna ploča s udubljenim pravokutnikom. Sve stele kao glavni motiv sadrže čitavu figuru pokojnika u statuarnoj pozi (contraposto). Zanimljivo je da su sva četiri spomenika pripadala vojnicima, što na steli br. 3 potvrđuje natpis, a na drugim atributi vojničkog karaktera (odjeća, mač, pojas, *vittis* ili neki drugi komandni štap, *codex ansatus* itd.).

H. Hoffmann je ovaj tip stele nazvao »grčkim«, što je sasvim točno kad se radi o podrijetlu tipa, ali se čitava figura pokojnika proširila na nadgrobnim spomenicima preko čitava Rimskog Carstva i to kao spomenik namijenjen vojnicima i civilima. Direktnu vezu s orijentalnim krajevima koji govore grčki i tamo prevladavajućim tipom stele međutim pokazuje samo spomenik br. 3 (udubljeni pravokutnik s čitavim likom). Pojava se »grčkog« tipa može objasniti činjenicom što je pokojnik Aurelije Pontijan, vojnik I. italске legije (*legio I Italica*), kao i većina drugih vojnika te jedinice, bio tračkog podrijetla. Ostale su stele arhitektonskog karaktera koji se javlja po čitavu Rimskom Carstvu, a osobito u zapadnim krajevima.

Sve su ovdje obrađene stele razmjerno kasne. Stele br. 3 i 4 se na temelju glave pokojnika, frizure kao i stilskih karakteristika mogu staviti u doba treće ili četvrte decenije 3. st. (stela br. 3), odnosno nešto iza sredine 3. st. (stela br. 4). Tu dataciju potvrđuje i činjenica da je u Dalmaciji boravio dlo I. italске legije od konca 2. st. a još je uvijek tu u vrijeme Aleksandra Severa koji joj je podijelio počasni naziv *Severiana*. Stele br. 1 i 2 je znatno teže datirati. Optički efekti (svjetlo-sjena) u kapitelima stele br. 1 pokazuju da je se ne može datirati prije sredine 2. st. S tim su u skladu i arhitektonski detalji (pilastri s kapitelom) koji nestaju na istočnoj obali Jadrana oko sredine tog stoljeća. Nedostatak kontrastnih efekata u naborima haljine i potpuno konzervativni skulptorski tretman pokazuju da bi se stela br. 2 mogla datirati još u vrijeme prije pojave stilskih izmjena iz konca 2. st. n. e. s čime se slaže i razmjerna monumentalnost stele koja se kasnije značajno smanjuje kod onih nakon sredine 2. st.

Stele s čitavom figurom počinju se pojavljivati u doba kad stela počinje gubiti popularnost kao tip monumentalnog nadgrobnog spomenika. One se javljaju kroz nešto duže od jednog stoljeća i služe praktično samo za vojnike kojima su pogodovale, jer čitava figura omogućuje da se brojni vojnički atributi bolje smjeste i tako pokojnike okarakteriziraju u njihovom zanimanju.

Ljudski je lik dominantan motiv na raznim tipovima nadgrobnih spomenika, a osobito stela, na širem području istočne obale Jadrana. Vrlo je velik broj stela koje imaju likove pokojnika (jedan, dva ili više) u jednom ili više redova. Kad je u pitanju prikaz pokojnika i njegove porodice, tada se najčešće pojavljuje polufigura, tj. ljudski lik presječen približno u visini pojasa.¹ Ponekad je rez nešto poviše, preko grudi, osobito kod kasnijih primjeraka,² dok se kod nekih zapaža znatno niže, tek nešto iznad koljena.³ Čini se da su primjerci s prikazima sjedećih osoba izuzetno rijetki, ako ih uopće ima.⁴ Rez ostavlja još manje od tijela kod prikaza u medaljonu,⁵ a samo u jednom jedinom slučaju nalaze se prave biste na postamentima, ali je taj primjerak iz unutrašnjosti provincije Dalmacije,⁶ što je inače drugdje u rimskom svijetu vrlo često.⁷ Rijetko se, međutim, na stelama pojavljuju čitave figure pokojnika od glave do pete. I one su drugdje znatno češće i omiljenije. Na užem obalnom po-

¹ To kao karakteristiku stela iz Arheološkog muzeja u Splitu navodi S. Rinaldi Tufi: »Stele funerarie con ritratti di età romana nel Museo Archeologico di Spalato. Saggio di una tipologia strutturale«, *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei*, anno CCCLVIII — 1971, Memorie Classe di Scienze morali, storiche e filologiche, ser. VIII — vol. XVI, fasc. 3, str. 145. Usp. na tom mjestu tab. I, II, IV i dr. Međutim, polufigura je karakteristična i za druge krajeve u antičkoj Dalmaciji.

² Usp. S. Rinaldi Tufi, o. c., tab. VII, 2, 3, 4 itd.

³ Usp. stelu Sergija Enija Fustka (K. Prijatelj, »Nekoliko nadgrobnih portreta u Arheološkom muzeju u Splitu«, *Vjesnik za arh. i hist. dalm.*, LIII, 1950—51, str. 144, tab. X; S. Rinaldi Tufi, o. c., str. 99, tab. V, 3.

⁴ Možda je u sjedećem položaju lik Aurelija Valerina iz Salone. Na tu mogućnost upozorava D. Rendić-Miločević, »Nova kasnoantička stela iz Solina«, *Vjesnik za arh. i hist. dalm.* LVI—LIX/2, 1954—57 (Abramićev zbornik II), str. 158, sl. 1; tab. XIV.

⁵ Usp. primjerak iz Salone (S. Rinaldi Tufi, o. c., str. 101, br. 16, tab. VI, 1) ili stelu iz Garduna u Stnju (J. Medini, »Spomenici s Atisovim likom na području Sinjske krajine«, *Znanstveni skup Cetinska krajina od prahistorije do dolaska Turaka*, Izdanja Hrv. arh. društva 8, 1984, str. 110, sl. 3.

⁶ Jedini primjerak, koliko je meni poznato, javlja se na steli iz Isakovaca kod Glamoča. Usp. I. Bojanovski, »Noviji rimski epigrafski nalazi s Glamočkog polja«, *Glasnik Zem. muz. u Sarajevu*, N. s., XXXIII, 1978, str. 118 i d., sl. 1—3; D. Rendić-Miločević, »Umjetnost Ilira u antičko doba«, *Duhovna kultura Ilira*, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Posebna izdanja knj. LXVII. Centar za balkanološka istraživanja knj. 11, Sarajevo 1984, str. 74, tab. VII, 2.

⁷ Usp. stelu iz okolice Comacchia (G. A. Mansueti, »Genesi e caratteri della stele funeraria padana«, *Studi in onore di A. Calderini e R. Paribeni*, III, Milano—Varese 1956, str. 368, sl. 5) ili stelu iz Brescije (G. A. Mansueti, »Les monuments commémoratifs romains de la vallée du Po«, *Monuments Piot*, LIII, 1963, str. 85, sl. 50). To su samo neki primjeri, a ima ih vrlo veliki broj.

družju poznata su mi četiri primjerka, dok je jedan iz nešto dublje unutrašnjosti.⁸ Ovo posljednja je tektonski i ikonografski drugačija, pa će biti ispuštena u ovom radu, dok ostale četiri tvore zatvorenu grupu i o njima će ovdje biti riječi. Razlog za obradu ove teme leži u činjenici što se o njima do sada malo raspravljalo⁹ i što tom problemu valja prići s malo šire polazne osnove. Od spomenute četiri stele tri su objavljene, a jedna nije. Ovu sam posljednju pronašao u Arheološkom muzeju u Splitu.

- 1) Fragment stele (sl. 1, 2). Kunsthistorisches Museum u Beču (?) Stela je nekoć bila uzidana u kuću Letunić-Nardelli u Cavtatu (antički *Epidaurum*).¹⁰ Dimenzije: vis. 0,81, šir. 0,47 (deblj. nepoznata).

⁸ Radi se o steli Lupe iz Sovića u Hercegovini. Usp. D. Rendić-Miočević, »Dva signirana reljefa iz radionice majstora Maksimina«, *Arheološki radovi i rasprave*, IV—V, 1967, str. 339 i d., tab. II—III.

⁹ Taj je tip stele do sada nešto temeljitije razmatrao samo H. Hoffmann, *Römische Militägrabsteine der Donauländer*, Wien, 1905, str. 68 i d.

¹⁰ Usp. O. Hirschfeld — R. Schneider, »Bericht über eine Reise in Dalmatien«, *Arch. epigr. Mitt.*, IX, 1885, str. 80. Na margini je Bulić zapisao da je stelu u Beč poslao konzervator Jelčić. Gdje se sada nalazi, nije mi poznato. Vjerojatno je da se čuva u Kunsthistorisches Museum u Beču. Ni Hoffmann ne navodi gdje se nalazi stela, iako je očito već u njegovo vrijeme u Beču. Usp. H. Hoffmann, o. c., str. 72.

Literatura: A. Evans, *Antiquarian Researches in Illyricum*, Part I, Westminster 1883, str. 7, sl. 1; O. Hirschfeld — R. Schneider, Bericht über eine Reise in Dalmatien, Arch. epigr. Mitt. IX, 1885, str. 80 i d.; A. Domaszewski, Die Fahnen in römische Heere, Abhandlungen des Archäologisch-Epigraphischen Seminars der Universität Wien V, 1885. (preštampano u A. Domaszewski, Aufsätze zur römischen Heeresgeschichte, Darmstadt 1972), str. 73, sl. 87; H. Hoffmann, Römische Militärgrabsteine der Donauländer, Wien 1905, str. 72, br. 58, sl. 50.

Stela je pravokutnog oblika. U sredini je niša, uokvirena s dva pilastra koji pri dnu imaju naznačene baze, a pri vrhu lisnati kapitel (korintski?) Ta dva elementa zapravo tvore nišu. Iznad je bila greda kojoj je preostao najniži profil. Gornji dio grede je otučen (vjerojatno prilikom uzidavanja, jer je lom potpuno ravan).¹¹ U niši je predstavljena čitava figura muškarca. Na glavi on ima šljem izrađen od životinjske kože, s gornjim dijelom lubanje. Trake kože padaju sve do ramena. Lik je odjeven u kratku tuniku koja dosiže do koljena, gdje je zaobljena kao što je to uobičajeno, a preko ramena je prebačena *paenula*. Ona je samo kratko povučena sprijeda, a straga pada gotovo sve do gležanja. Oko struka je pojas s kopčom (*cingulum*). Za pojasom je utaknut bodež na desnom boku. U lijevoj se ruci nalazi štitić elipsastog oblika. Ispod štitića se vidi mač s nešto zakrivljenom jabučicom. Mač također visi o pojasu. U desnoj ruci pokojnik drži štap s bojnim znakovima (*signum*), koji se sastoji od zastave četvrtastog oblika, očito od tkanine (djelimično je oštećena), zatim medaljona s bismom, po svoj prilici Jupitara, te vijenca kao odličja jedinice. Na nogama pokojnik ima sandale s bogatim remenjem. Težina je figure na desnoj nozi, a lijeva je pružena natrag i neznatno savijena u koljenu. Usprkos nespretnom pokretu ipak bi se moglo zaključiti da se radi o pokušaju da se izrazi kontrapost. Figura kao i pilastri stoje na ravnoj osnovi koja pojačava arhitektonski okvir spomenika. Nema dvojbe da prikaz predstavlja rimskog signifera.

- 2) Fragment stele (Tab. I). Arheološki muzej u Splitu (inv. br. D 21). Stela je pronađena u selu Vid kod Metkovića (*Narona*). Dimenzije: vis. 1,01; šir. 0,74; deblj. 0,25 m. Materijal: lokalni vapnenac. Literatura: H. Hoffman, o. c. str. 76, br. 60, sl. 53; S. Rinaldi Tufti, Stele funerarie con ritratti di età romana nel Museo Archeologico di Spalato. Saggio di una tipologia strutturale. Atti della Accademia Nazionale dei Lincei, anno CCCLVIII — 1971, Memorie Classe di Scienze morali, storiche e filologiche, ser. VIII — vol. XVI, fasc. 3, str. 109 i d. tab. X, 3; N. Cambi, Antička Narona — Urbanistička topografija i kulturni profil grada, u »Dolina Neretve od prahistorije do ranog srednjeg vijeka«, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 5, Split 1980, str. 135, sl. 6.

Stela je razmjerno dobro sačuvana, osim što joj nedostaje gornji i donji dio. Stojeća figura je očito bila prikazana u niši, što bi se dalo zaključiti na temelju neznatno zakrivljene pozadine. Okvir niše sa svake

¹¹ H. Hoffmann, o. c., str. 73.

strane tvore ante, od kojih je lijeva dosta oštećena (nedostaje donji dio), dok je desna praktički sačuvana kroz čitavu visinu preostalog dijela stele. Ante su glatke, bez ikakve arhitektonske dekoracije. U niši je pravo prema nama prikazan muškarac kojemu nedostaje glava s vratom, desna noga do gležnja, a lijeva od nešto poviše gležnja pa naniže. Lik je odjeven u tuniku koja je potpasana nešto ispod struka, gdje stvara bogate nabore, a dosiže do koljena koje ipak pokriva. Preko tunike je prebačena *paenula*, sastavljena na sredini grudi. Vrhovi tog dijela odjeće dosižu pak do nešto iznad rubova tunike. Iznad *paenule* je prebačen ogrtač (*sagum*?) koji obuhvaća oba ramena, pokrivajući ruke lakata. Krajevi tog dijela odjeće slobodno padaju do visine tunike. Očito je da je *paenula* bila izrađena od grublje tkanine nego što je tunika, a ogrtač je također od slične grube tkanine. U lijevoj ruci, što je nešto malo odmaknuta od tijela, nalazi se za lančić obješeni *codex ansatus* (zaklopljene voštane tablice), dok se u desnoj, također dosta odmaknutoj od tijela, nalazi dugi štap koji za jabučicu drži pokojnik. To bi se dalo zaključiti na temelju raširenih prstiju i odmaknutog palca. Oko gležnjeva i malo poviše vidi se remenje koje omata nogu. Ono je očito pripadalo sandalama (*calcei*). Lik je nedvojbeno bio prikazan u kontrapostu. Desna noga nosi težinu tijela, a lijeva je bila neznatno savijena u koljenu i podignuta. To se dade zaključiti prema položaju nogu, lagano odmaknutoj lijevoj nozi, te po različitom načinu prikazivanja listova nogu, iako nije sačuvan njihov donji dio.

- 3) Fragment stele (Tab. II). Arheološki muzej u Splitu b. b. Do pred desetak godina stela je bila uzidana u kuću Katić u Zrinjsko-Frankopanskoj ulici (kasniji vlasnik I. Krstulović) u Splitu. Kuća je srušena, a namjesto nje je podignuta kuća br. 9—11 u Zoranićevoj ulici u Splitu. Mjesto nalaza je sigurno *Salona*, jer je vlasnik kuće Katić bio ranije župnik u Solinu. Međutim, lokalitet u Solinu nije poznat. Dimenzije: vis. 0,90; šir. 0,48; deblj. 0,15 m. Materijal: bijeli vapnenac. Literatura: CIL III 2010; 8765; O. Hirschfeld — R. Schneider, o. c. str. 74; H. Hoffmann, o. c. str. 74, br. 59, sl. 51; S. Rinaldi Tufi, o. c. str. 126, tab. XIII, 2.

Radi se o pravokutnoj ploči koja se sastoji od dva fragmenta što se gotovo spajaju lom uz lom. Ne sadrži nikakvih arhitektonskih elemenata. Po svome obliku, kad ne bi imao lik, spomenik bismo najradije nazvali titulusom, terminom koji se i čita u natpisu, ali je ipak u znanstvenoj literaturi uobičajeno da se ovakva forma svrsta kao stela. Površina ploče je obrađena samo zubatim dljetom i nije uopće uglačana. U gornjem dijelu ploče udubljen je pravokutnik u kojem je prikazan pokojnik u punoj figuri. Pokojnik je odjeven u kratku tuniku koja se široko nabire oko struka, gdje se vidi široki, očito kožnati pojas s velikom kopčom (*cingulum*). Tunika dosiže do koljena. Preko lijevog ramena je prebačen *paludamentum* koji pada preko leđa do nešto ispod koljena. Taj je plašt uhvaćen okruglom fibulom na desnom ramenu. Na nogama su, kako se čini, sandale. Iako iz natpisa proizlazi da se radi o čovjeku koji je umro s pedeset navršenih godina, glava pokazuje dosta mladenačke crte lica,

s ravnom i vrlo kratkom kosom koja priliježe uz lubanju i pada u kratkim pramenovima na čelo. Uši su prikazane dosta klempave a na licu nema posebnih znakova, kao ni brade ni brkova. Glava je razmjerno velika, a svi su detalji lica očuvani. Desna je ruka pružena postrance i savinuta u laktu. Prstima drži maramu, ili neki drugi sličan predmet od tkanine.¹² Lijeva je ruka također savinuta u laktu, a u šaci drži *rotulus*. Preko nadlaktice se nabire plašt. O lijevom boku visi mač u koricama koje pri dnu imaju okrugli okov, očito znatno predimenzioniran. U donjem dijelu spomenika je natpisno polje uokvireno samo dubljom brazdom. Slova DM su uklesana iznad natpisnog polja. Natpis glasi:

D(is) M(anibus)

AVRELIVS PONTI
ANVS MILES L(e)G(ionis) PRI(mae)
ITALICAE STIPENDIO
RVM XVI QVI VIXIT AN
NOS L AVRILVS QV
INTIANVS TITVLVM
PATRI PIENTISSI
MO POS/VIT

U natpisu se pojavljuju brojne ligature i neke kratice. Valja zapaziti da je *nomen* pokojnika *Aurelius*, dok je kod sina taj isti pretvoren u vulgarni oblik *Aurilius*.

- 4) Fragment stele (Tab. III). Arheološki muzej u Splitu, inv. br. 7. Mjesto nalaza: nepoznato (vjerojatno Salona). Dimenzije: vis. 0,54; šir. 0,28; deblj. 0,13 m. Materijal: bijeli vapnenac. Literatura: neobjavljen.

Unutar niše koja ima jasno zaobljenu pozadinu prikazana je figura muškarca. Stela praktički nema nikakve dekoracije arhitektonskog karaktera. Od okvira spomenika očuvana je samo ravna letvica na lijevoj strani, te zaobljeni dio tjemena, također s letvicom. S lijeve i desne strane spomenik je dosta oštećen. Stražnja je strana prema obrubu najprije zaobljena, a straga je grubo zaravnjena. Glava je čovjeka vrlo krupna. Oštećen je gornji dio lubanje sprijeda na desnoj strani, a površina je dosta izlizana. Na licu se zapažaju tragovi dvostrukih labio-nazalnih bora. Na obrazima su udubljene točkice koje pokazuju da je osoba nosila vrlo kratku paperjastu bradu. Muškarac je odjeven u kratku tuniku koja je potpasana nešto ispod struka tako da je poviše njega bogato nabrana. Krajevi tunike dosižu točno do iznad koljena. Rukavi su joj pak dolazili do nešto poviše laktova. Desna je ruka savijena u laktu i priljubljena uz grudi. U šaci drži tanji štap ili cijev koja proviruje s donje strane. Lijeva je ruka također savijena u laktu i pod miškom drži neki predmet koji izgleda kao da ima prečku i dva obla zadebljanja. Preko tunike je prebačen *paludamentum* koji je uhvaćen na desnom ramenu okruglom

¹² H. Hoffmann, o. c., str. 75, smatra da je čovjek držao desnom rukom slobodni kraj pojasa, što sasvim sigurno nije točno.

fibulom, po svoj prilici optočenom perlama. *Paludamentum* pokriva desnu ruku i pada sprijeda u obliku izduženog trokuta obuhvaćajući veći dio lijeve ruke. Vrh tog trokuta od tkanine uhvaćen je u čvor koji pada nešto duže od kraja tunike. Iza leđa s desne strane se zapaža dokle straga dosiže ogrtač. O desnom boku je pripasan mač, dok se pojas o kojem visi oružje ne vidi. Nabori tunike pokrivaju veći dio balčaka, ali se jasno zapaža nakrsnica ispod koje je mač u koricama. Pri dnu se zapaža nešto prošireni kraj okova korica. Desna je noga sačuvana do lista, a lijeva do nešto ispod koljena. Vjerojatno je težina tijela oslonjena na lijevu nogu, dok je desna neznatno savijena i pomaknuta straga.

Ta su četiri spomenika primjeri nadgrobnih stela na kojima se nalazi čitava figura pokojnika na istočnoj obali Jadrana. Ako analiziramo forme tih spomenika, uočiti ćemo stanovite srodnosti ali i vrlo značajne razlike. Izrazite međusobne srodnosti pokazuju stele br. 1, 2 i 4 koje su zapravo jednostavne imitacije niše. Jedino stela br. 4 sadrži i arhitektonske detalje koji je uokviruju (pilastri, kapiteli, greda itd). Kod ostalih ne postoji arhitektonska dekoracija, ali je derivacija iz niše jasna, osobito kod spomenika br. 4, koji ima čak i gornji polukružni završetak i zaobljenu pozadinu. Kod spomenika br. 2 pozadina je samo neznatno zaobljena, a dubinu niše formiraju snažne paraste bez arhitektonske dekoracije. Šteta je što gornji dio stele nije sačuvan jer bi se tada jasno moglo vidjeti da li je ona bila gore zaobljena, što je vjerojatnije. Kod stele br. 1 gornji dio također nije sačuvan, ali s obzirom na postojanje ravne grede što se oslanja na pilastre, od koje se sačuvao samo najdonji profil, valja pretpostaviti da je ona vjerojatno imala trokutastu, a ne oblu zabatnu konstrukciju,¹³ kao što je to inače uobičajeno kod stela, osobito u Dalmaciji.¹⁴ Prema tome prve dvije spomenute stele imaju za uzor nišu u zidu s jednostavnim okvirom,¹⁵ dok je ova posljednje spomenuta kao uzor imala naiskos sa zabatom.¹⁶

¹³ Usp. iznimni primjerak stele Lucija Cesidija Prima iz nešto kasnijeg doba (S. Rinaldi Tuffi, o. c., str. 103, br. 20, tab. VII, 1).

¹⁴ Usp. brojne stele iz Arheološkog muzeja u Splitu (S. Rinaldi Tuffi, o. c., tab. I, II, III itd.).

¹⁵ Mnoge stele u Dalmaciji imale su nišu ispod trokutastog zabata (S. Rinaldi Tuffi, o. c., tab. IV, 2; V, 1, 2 itd.). Očito je da su na taj tip stele utjecale nadgrobne građevine sličnih karakteristika, kao što npr. ona kod Porta Herculanana u Pompejima (usp. J. M. C. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World*, London 1971, str. 118 i d., sl. 32). Međutim, stele koje se ovdje obrađuju primjer su daljnje redukcije takve građevine, a to znači da je praktično ostala samo niša. Nije isključeno da je taj tip uzeo kao uzor samo najjednostavniju nišu u zidu.

¹⁶ Naiskos je uzor za brojne dalmatinske stele. Usp. stele navedene u bilj. 14. O naiskosu kao uzoru usp. G. A. Mansuelli, »Genesi...«, str. 368 i d.

Naprotiv, tip stele br. 3, iako sadrži ljudsku figuru u izdubljenom kvadratu, nije proistekao iz arhitekture ili arhitektonskih elemenata, jer se sastoji od dva jednostavna dijela koja povezuje ploča u zajedničku cjelinu.

Likovi koji su prikazani na te četiri stele također imaju mnoge zajedničke karakteristike. Prije svega nesumnjivo je da se lik nalazi u statuarnoj pozi kod koje je jedna noga straga, lagano savijena u koljenu, a druga naprijed i na njoj je težina tijela (*contraposto*). To je stav koji se javlja od grčkog klasičnog perioda, pa čak i nešto ranije, a kasnije se, naravno, proteže na helenistički rimski period, a upotrebljavao se kod statua mladića,¹⁷ atleta,¹⁸ careva¹⁹ itd. Kod likova na spomenicima br. 3 i 4 stajna je lijeva noga, dok je kod br. 1 i br. 2 to desna noga. Skulpturalna forma, dakle, odgovara formi spomenika (niša u zidu, naiskos), jer su statue u rimskoj umjetnosti bile najčešće postavljane u arhitektonskim okvirima, osobito nišama. Što se tiče položaja ruku, primjećuje se da likovi na spomenicima br. 3 i 4 drže lijevu ruku savinutu u laktu i priljubljenu uz grudi držeći isti atribut u stisnutoj šaci. Takav se položaj zapaža i kod likova koji su na stelama bili prikazani u polufiguri.²⁰ Desnu ruku likovi na stelama br. 2 i 3 drže na isti način odmaknutu od tijela, ali se razlikuju samo utoliko što se kod one na spomeniku br. 2 u šaci nalazi štap, dok na br. 3 pridržava maramu ili neki sličan predmet od tkanine. Lik na spomeniku br. 4 desnu ruku drži na isti način kao i lijevu, a o atributu će još kasnije biti riječi. Kod lika na spomeniku br. 1 ruke su spuštene niz tijelo. Desna slobodno stoji uz butinu, dok se u lijevoj nalazi štit. Prema tome, položaj ruku, nogu i stav svih likova je dosta sličan, što govori za identičan statuarni uzorak.

Odjeća svih četiriju muškaraca je sličnog karaktera. Svi nose kratku tuniku koja doseže do koljena ili malo iznad. Preko leđa je plašt. Međutim, kod spomenika br. 3 i 4 pokojnici nose *paludamentum* kao gornju haljinu,²¹ dok oni na br. 1 i 2 su pokriveni teškim plaštom (*paenula*).²² Dok su oba *paludamenturna* slična, kod *paenule* postoje neke razlike. Na steli br. 1 *paenula* je bačena dosta straga, a kod br. 2 je, naprotiv, s oba

¹⁷ Najraniji primjerci iz doba oko 480. godine prije n. e. Usp. W. Fuchs, *Die Skulptur der Griechen*, München, 1983. (3. izd.), str. 47, sl. 34, 35 (tzv. Kritijin dječak).

¹⁸ Usp. Polikletova *Doriforosa* iz doba oko 440. Usp. W. Fuchs, o. c., str. 86, sl. 79.

¹⁹ Najčuvaniji je primjer August od Prima Porte iz doba oko 27. godine prije n. e. Usp. H. G. Niemeyer, *Studien zur statuarischen Darstellung der römischen Kaiser*, Berlin, 1968, str. 91, br. 36, tab. 10, 2.

²⁰ S. Rinaldi Tuffi, o. c., str. 99, br. 13, tab. V, 3; str. 99 br. 14, tab. V, 4 itd.

²¹ O toj vrsti odjeće usp. L. Bonfante Waren, »Roman Costumes. A. Glossary and Some Etruscan Derivations«. *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, I, 4, Berlin — New York, 1973, str. 606. Taj je odjevni predmet identičan s grčkom hlamidom.

²² L. Bonfante Waren, o. c., str. 610.

kraja povučena duboko naprijed. Preko paenule na spomeniku br. 2 prebačen je još jedan teški ogrtač (sagum?).²³

Sad je vrijeme da se postavi pitanje, koga ovi likovi prikazuju kad imaju toliko srodnosti u mnogim detaljima prikaza. Da bi se na to pitanje odgovorilo, najprije bi valjalo analizirati atribute koje oni nose u rukama. Kao i drugo, i tu su atributi vrlo srodni. Kod dva je lika (br. 3 i 4) u rukama rotulus,²⁴ koji je neobično karakterističan predmet na prikazima mnogih pokojnika na nadgrobnim spomenicima civila.²⁵ Na spomeniku br. 2 u lijevoj ruci je zatvoreni kodeks, dok je štap u desnoj sigurno *insignium* lika, a o tome će biti riječi malo kasnije. Predmet u desnoj ruci lika na spomeniku br. 4 nije lako odrediti. O tome, kao i o interpretaciji predmeta koji se nalazi u desnoj ruci i na leđima također će se govoriti kasnije. Za Aurelija Pontijana koji se spominje u natpisu spomenika br. 3 stoji nedvosmisleno da je vojnik I. italske legije. Za osobu na spomeniku br. 1 to nedvosmisleno govore mnogi elementi, kao što su pojas, bodež, mač, štit i znak jedinice (*signum*), a za onu na spomeniku br. 4 mač. S druge strane, kod osobe na spomeniku br. 2 nije sigurno da li se radi o vojniku, barem ne na prvi pogled. Muškarci na spomenicima br. 3 i 4, osim već na prvi pogled jasnih vojničkih oznaka, imaju i *paludamentum*, vuneni ogrtač (odgovara grčkoj hlamidi) koji prvenstveno nose vojnici, i to preko normalne odjeće ili oklopa,²⁶ te lovci, koji također moraju biti toplo odjeveni (lov se često odvija zimi) a da u isto doba imaju dovoljnu slobodu pokreta. Tip se hlamide s prednjim trokutastim dijelom, a katkada čak i sa čvorom pri dnu kao na muškarcu na spomeniku br. 4, pojavljuje kod lovaca u prizorima lova na antičkim sarkofazima.²⁷ O pojasu lika na spomeniku br. 3 nalazi se široki vojnički pojas s velikom kopčom. To je radije *cingulum*²⁸ nego *balteus*²⁹ o kojem je na lijevom boku bio pripasan mač sa širokim okovom na dnu korica.³⁰ Prema tome, kod sva ta tri lika postoje jasni elementi odjeće i atributi koji ukazuju da se radi o vojnicima.

Spomenik br. 1, usprkos činjenici što na njemu nema natpisa, nema nikakve dvojbe da je pripadao vojniku. Svi detalji i atributi su vojničkog

²³ L. Bonfante Warren, o. c., str. 611.

²⁴ O tom atributu na salomitanjskim stelama iz Arheološkog muzeja u Splitu usp. S. Rinaldi Tufi, o. c., str. 149. Ovdje se očito radi o vojničkoj povelji.

²⁵ Usp. stelu Gaja Publicija Romana iz Narone (S. Rinaldi Tufi, o. c., str. 99, br. 14, tab. V, 14).

²⁶ Usp. bilj. 21.

²⁷ G. Koch, *Antiken Sarkophagreliefe. Die mythologische Sarkophage. Teil 6. Meleager*, Berlin, 1975, str. 132, br. 159, tab. 137, 171. Ili F. Baratte — C. Metzger, *Catalogue des sarcophages en pierre d'epoque romaine et paléocretienne*, Paris, 1985, str. 269, br. 176.

²⁸ To je pojas koji ide oko struka a katkada služi za vješanje mača. Usp. L. Bonfante Warren, o. c., str. 607.

²⁹ To je pojas za mač, koji ide preko ramena i dijagonalno preko grudi i leđa. Usp. L. Bonfante Warren, o. c., str. 605.

³⁰ H. Hoffmann, o. c., str. 74, navodi da se radi o spatli, a ne gladiusu. Međutim to je teško kazati s obzirom na karakter prikaza.

karaktera. Šljem od životinjske kože je tipičan za signifera,³¹ a da je taj niži oficir u pitanju svjedoči i već spomenuti *signum* s Jupiterovim likom.³² Tip signuma ukazuje da se radi o signiferu neke pomoćne jedinice, vjerojatno kohorte.³³

Sporan ostaje još samo lik na spomeniku br. 2. Muškarac pored kratke tunike nosi teški ogrtač (*paenula*), očito od vune, s kapuljačom, te još jedan plašt preko toga. Taj odjevni predmet nije, doduše, bio namijenjen samo vojnicima, ali su ga ipak prvenstveno nosili pripadnici vojnih jedinica, dok je civilima služio samo prilikom putovanja.³⁴ *Paenula* se nalazi i na većem broju nadgrobnih spomenika iz Dalmacije, osobito onih koji su pripadali vojnicima.³⁵ Taj je dio nošnje dobio gotovo službeno značenje. U desnoj ruci osobe nalazi se dosta debeli i dugi štap koji se sužuje neznatno prema donjem kraju. Očito je da je to službeni znak osobe. Štap kao *insignium* nose centurioni. Obično je to *vitis*, kvrgavi prut vinove loze.³⁶ Takav se znak nalazi u rukama Marka Celijsa na steli u Bonu, koji je poginuo u Teutoburškoj šumi.³⁷ Nešto različit štap od Celijsa vitisa nalazi se u ruci Marka Herenija Valensa, podrijetlom iz Salone, na steli pronađenoj u Vinkovcima (*Cibalae*), koji je bio sasvim ravan, a na vrhu ima jabučicu.³⁸ U pripadajućem natpisu se navodi da je Valens bio centurion većeg broja rimskih vojnih jedinica. Ako bi se taj znak doista tako mogao i interpretirati, tada ne bi bilo dvojbe da je na naronitanskoj steli zaista bio prikazan centurion.³⁹ Ipak po obliku, debljini i dužini ovaj štap znatno više slični na predmete koji se nalaze, također kao znak dostojanstva, po svojoj prilici vojničkog karaktera, u

³¹ Takve šljemove nose signiferi na Trajanovu stupu u Rimu. Usp. A. von Domaszewski, o. c., str. 41, sl. 19; str. 60, sl. 58.

³² A. von Domaszewski, o. c., str. 73, sl. 87.

³³ A. von Domaszewski, o. c., str. 73.

³⁴ Usp. bilj. 22 i 23.

³⁵ Takve stele usp. kod S. Rinaldi Tufi, o. c., str. 99, br. 13, tab. V, 3; str. 110, br. 37, tab. X, 4; 111, br. 38 tab. XI, 3. itd.

³⁶ Darembreg-Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, vol. IX, Paris, 1914, str. 929.

³⁷ O toj steli usp. H. von Petrikovits, »Ausgewählte römische Stein-
denkmäler im Rheinischen Landesmuseum Bonn«, *Gymnasium*, Beihefte, Heft 5, 1965. (*Germania Romana, II Kunst und Kunstgewerbe im römischen Deutschland*), str. 64 i d., tab. XIV. Tu usp. i raniju literaturu. Poslije H. Habelmann, »Die Typen der römischen Grabstelen am Rhein«, *Bonner Jahrbücher*, 172, 1972, str. 73 i d., sl. 1, 2.

³⁸ J. Brunšmid, *Kamenji spomenici Hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu*, Zagreb, 1904–11, str. 225, br. 369, sl. 369; H. Hoffmann, o. c., str. 60; br. 48, sl. 40; A. Schöber, *Die römische Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Wien, 1923, str. 106, br. 232, sl. 119; S. Dimitrijević, »Arheološka topografija i izbor arheoloških nalaza s vinkovačkog tla«, *Corolla Memoriae Iosepho Brunšmid dicata*, Izdanja Hrv. arh. društva 4, Vinkovci, 1979, str. 184, tab. 12, 1.

³⁹ H. Hoffmann, o. c., str. 76, navodi da se možda radi o prikazu centuriona.

rukama nekih pokojnika na kasnoantičkim stelama.⁴⁰ Atribut u desnoj ruci je već ranije bio interpretiran kao *codex ansatus*,⁴¹ voštane tablice zaklopljene na način da podsjecaju na torbicu. Takav se identičan predmet nalazi na desnoj bočnoj strani manje sepulkralne are beneficijarskog konzulara Kvinta Emilija Rufa iz Salone (Tab. IV).⁴² Da se doista radi o tom predmetu svjedoči futrola sa stilusima koja se nalazi uz *codex*. Rufo je bio konzularni beneficijar, vjerojatno X. legije, stacionirane u Panoniji koja je davala vojnike za normalno funkcioniranje života i uprave u Dalmaciji.⁴³ Da se radi o takvom nižem oficiru na spomenutoj ari, osim natpisa, svjedoči i njegov znak na drugoj bočnoj strani are, ali je on bitno različit od onog koji nosi pokojnik na naronitanskom spomeniku. S obzirom na to da je i beneficijar vojnik, nije isključeno da je i kodeks bio potreban različitim oficirima za normalno obavljanje njihove službe. To bi potvrđivao taj isti predmet u rukama u lijevoj ruci rimskog signifera iz Eburacuma (danas York u Engleskoj).⁴⁴ Prema tome, nema nikakve sumnje, po svemu sudeći, da je i lik na steli iz Narone (br. 2) pripadao nekom vojniku, radije nižem oficiru ili centurionu, a to je već Hoffmann pretpostavio.⁴⁵

Preostalo je još samo da se objasni znak koji u desnoj ruci drži pred grudima lik na steli br. 4. To je kraći, a razmjerno tanki, štap ili cijev, koji nema dodirnih točaka s beneficijarskim ili centurionskim štapom. Tražeći paralele za ovaj znak došao sam do nadgrobne stele Aurelija Bitona, kornicina II. legije *Adiutrix* iz Aquincuma u Mađarskoj.⁴⁶ Pokojnik u istoj ruci i na sličan način drži tanki cjevasti predmet. U lijevoj ruci Biton drži vojnički rog koji je obješen preko lijevog ramena. Cjevasti je predmet Hoffmann interpretirao kao usni dio koji se nasadićivao na rog i usporedio ga je s originalnim komadima od metala koji su bili otkriveni prigodom istraživanja vojničkog logora u Saalburgu.⁴⁷ A. Schober je nešto kasnije, bez analize prešao preko te interpretacije i ustvrdio da se radi o ratulusu.⁴⁸ Mišljenja sam da je, bez obzira na Hoffmannovo mišljenje, Schober pogriješio, jer je taj predmet suviše tanak i pravilan da bi mogao biti svitak od pergamene, ma koliko god je ovaj posljednji

⁴⁰ To je štap s gljivitim gornjim dijelom. Usp. na primjer stelu iz Akvileje (F. Rebecchi, »Le stele di età tetrarchica al museo di Aquileia. Documenti tardoantichi per la storia della città«, *Aquileia Nostra*, XLVII, 1976, str. 95, sl. 19).

⁴¹ H. Hoffmann, l. c.

⁴² *CIL* III 12895; M. Abramić, »Speculatores i beneficiarii na nekim salonitanskim spomenicima«, *Starinar*, III ser., I, 1922, str. 63 i d.

⁴³ M. Abramić, l. c.

⁴⁴ A. von Domaszewski, o. c., str. 37, sl. 13; An Inventory of the Historical Monuments in the City of York, *Eburacum*, Vol. I. Printed in England 1962, str. 122, br. 75, tab. 55, br. 73.

⁴⁵ H. Hoffmann, o. c., str. 76.

⁴⁶ J. Szilagyi, *Aquincum*, Budapest 1956, str. 80, bilj. 284, tab. XXX. VII. Autor davodi da je Bitonova stela iz prelaska 2. u 3. st., ali ona ni u kojem slučaju ne može biti ranija od treće ili četvrtre decenije 3. st.

⁴⁷ H. Hoffmann, o. c., str. 81 i bilj. 197, sl. 56.

⁴⁸ A. Schober, o. c., str. 73, br. 158, sl. 77.

atribut čest na nadgrobnim spomenicima u rimskom svijetu. U našem slučaju rotulus ne može nikako biti u pitanju, jer je taj predmet pokojnik držao u lijevoj ruci, pa bi dva takva predmeta bila suvišna. Kako Biton nosi kornu o lijevom ramenu a cjevasti predmet u desnoj ruci ima proširenje na gornjem kraju, Hoffmannova interpretacija izgleda vrlo vjerojatna. I vojnik je na salonitanskoj steli nešto držao na lijevom ramenu. Na žalost taj je predmet vrlo teško oštećen i veći ga dio očito nedostaje. Ostatak iznad lijevog ramena bi možda mogao ukazivati da se radi o proširenim ustima vojničkog roga, a dva zaobljena zadebljanja koja se vide na grudima možda su središnji dio instrumenta. Ako je doista tako, tada je rog prikazan u nešto smanjenim omjerima, a naš bi vojnik bio korničin neke vojničke jedinice koja je boravila u Dalmaciji. Ipak ovo je samo pretpostavka koja se ne može smatrati dokazanom.

Na temelju analize odjeće i svih atributa koje nose pokojnici na sve četiri stele očito proizlazi da su svi oni pripadali vojnim jedinicama, ali različitim činovima i službama. Želja je svih tih pokojnika da se prikažu sa simbolima zanimanja koje su obavljali.

Očito je da je tip stele na kojoj se prikazuje čitava figura bio barem u Dalmaciji gotovo isključivo namijenjen za prikazivanje vojnika. Naravno je da su vojnici upotrebljavali i polufiguru, osobito u 1. st. n. e., o čemu svjedoče brojni primjerci stela iz Garduna i Salone.⁴⁹ Čak je znatno veći broj takvih tipova stela, nego onih s čitavom figurom. U drugim se krajevima rimskog svijeta stela s čitavim likom također vrlo često upotrebljavala za prikazivanje vojnika,⁵⁰ ali isto tako ima mnogo slučajeva kada se na takav način predstavljaju i civili u običnoj gradskoj nošnji, kao što je na primjer slučaj na stelama iz Bologne⁵¹ i Sarsine⁵² itd.

H. Hoffman, koji se pozabavio vojničkim stelama različitog tipa na širem području Ilirika i susjednih provincija, uključio je sve stele s čitavim ljudskim likom u „grčki tip“, bez obzira na to što su one tektonski međusobno vrlo različite i gotovo da nemaju ništa zajedničkoga.⁵³ Ta Hoffmannova kvalifikacija je samo djelomično ispravna. Kad se ima u vidu geneza ovog tipa, tada je točno da on svoje podrijetlo izvlači još iz grčkih arhajskih stela s čitavim likom, prikazanim obično u profilu.⁵⁴ Kasnije se također javljaju slični, samo luksuzniji, primjerci, kao što je

⁴⁹ S. Rinaldi Tuffi, o. c., str. 97, br. 10, tab. IV, 3; str. 97, br. 11, tab. V, 1; str. 98, br. 12, tab. V, 2; str. 111, br. 38, tab. XI, 2; N. Cambi, „Salona i njene nekropole“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti*, 12, 1985—86, str. 80, sl. 8.

⁵⁰ Usp. A. Schober, o. c., str. 207; H. Hoffmann, o. c., str. 68. Sve stele tetrarhijskog doba iz Akvileje pripadale su vojnicima (usp. F. Rebecchi, o. c., str. 65 i d.). Međutim to nije ograničeno samo na Akvileju i dalunavske oblasti, već i drugdje (usp. H. von Petrikovits, o. c., str. 64 i d.; H. Schoppa, „Die römische Bildkunst am Rhein“, *Gymnasium, Beihefte, Heft 5*, 1965, *Germania Romana, II Kunst und Kunstgewerbe im römischen Deutschland*), str. 49 i d., tab. XIV—XXVII.

⁵¹ A. Schober, o. c., str. 198, sl. 206.

⁵² G. A. Mansuelli, „Genesi...“, str. 368, sl. 1.

⁵³ H. Hoffmann, o. c., str. 72.

⁵⁴ W. Fuchs, o. c., str. 468, sl. 51, 555 itd.

na primjer stela Aristonautesa iz 4. st. prije n. e., izrađena u skopadičkoj maniri.⁵⁵ Grci su, barem u ranijem periodu razvoja svoje umjetnosti, individualni lik nekog čovjeka radije prikazivali u cjelini nego njegov odvojeni dio, pa makar to bila i glava kao najkarakterističniji i najizražajni dio pojedine osobe.⁵⁶ Bista će se razviti tek u kasnije vrijeme, i to prvenstveno izvan same Grčke.⁵⁷ Međutim, u rimsko doba više ne može biti govora o tome da čitavu figuru forsiraju istočni, samo grčki orijentirani krajevi Carstva,⁵⁸ jer se stela s čitavim likom susreće u zapadnim, često i vrlo udaljenim krajevima, kao što je to na primjer u sjevernoj Italiji,⁵⁹ Galiji,⁶⁰ Germaniji,⁶¹ Engleskoj,⁶² podunavskim provincijama⁶³ itd. Grčki ili, bolje, istočni oblik spomenika pokazuje samo naš spomenik br. 3. Za te krajeve su karakteristična udubljenja u kojima stoji figuralni prikaz ili samo jedna ljudska figura, i to kako na stelama,⁶⁴ tako i na sarkofazima.⁶⁵ Vjerojatno pojavu ovog jedinstvenog tipa stele valja dovesti u vezu s jedinicom koja dolazi s istoka, ali je očito da taj dio jedinice nije imao svoje radionice ili majstore, jer drugi vojnici koji su također iste narodnosti (Tračani) kao svoje nadgrobne spomenike upo-

⁵⁵ W. Fuchs, o. c., str. 496, sl. 580.

⁵⁶ L. Laurenzi, *Ritratti Greci*, Firenze, 1941, str. 140 i d.

⁵⁷ L. Laurenzi, o. c., str. 140, smatra da je bista rimski izum. Međutim, glava kao *pars pro toto* javlja se već u italo-helenističkom krugu te kod Etruščana. Usp. O. Brendel, *Etruscan Art*, Harmondsworth, 1978, str. 392 i d., sl. 303, 304, 307 itd. Polufigurira je već poznata na helenističkim stelama. O tome usp. A. Schöber, o. c., str. 207.

⁵⁸ O tome usp. H. Hoffmann, o. c., str. 72. Već A. Schöber, o. c., str. 207, navodi da cijelu figuru upotrebljavaju radionice u čitavu Carstvu, i to većinom kod vojnika, ali isto tako i civila.

⁵⁹ Na primjer stela Kvinta Sertorija Festa iz Verone (usp. G. A. Mansuelli, »Monuments...«, str. 34, sl. 3), stela Caesellija iz Sarsine (usp. G. A. Mansuelli, »Genesi...«, str. 368 i d., sl. 1), zatim stele iz Ferrare i Ravenne (usp. G. A. Mansuelli, *Le stele romane del territorio ravennate e del Basso Po*, Ravenna, 1967, str. 120, br. 7, tab. 3, 7; str. 128, br. 15, tab. 11, 24; str. 142, br. 38, tab. 18, 47 itd.), stele iz Ferrare, (usp. F. Rebecchi, »La romanizzazione del basso Ferrarese: Aspetti artistici«, u: *La civiltà commachiense e posposiana dalle origini preistoriche al tardo medio evo, Atti del Convegno nazionale di studi storici Comacchio 14—19 maggio 1984*, Bologna, 1986, str. 123 i d., sl. 11), te konačno tetrahijiske stele iz Akvileje (usp. F. Rebecchi, »Le stele...«, str. 94 i d., sl. 19—28).

⁶⁰ Usp. na primjer F. Braemer, *Les stèles funéraires à personnages de Bordeaux: I—IIIe siècles*, Paris, 1959, str. 51 i d., tab. VIII, IX, XIII, XIX itd.

⁶¹ R. Weyand, »Dekoration der römischen Grabsteine der Rheinlande im ersten Jahrhundert«, *Bonner Jahrbücher*, 1902, str. 221, tab. V, 3; VI, 5, 6.

⁶² Usp. bilj. 44.

⁶³ H. Hoffmann, o. c., str. 68 i d., sl. 47, 48, 53, 54, 56, 57, 58; A. Schöber, o. c., str. 71 i d.; str. 207 i d., sl. 74—80, 82 itd.

⁶⁴ Usp. stele iz Istantula (N. Firatli, *Les stèles funéraires de Byzance Gréco-romaine*, Paris, 1964, str. 23 i d., tab. XXIII—XIX. Postoje i stele koje imaju na identičan način izrađen udubljeni pravokutnik (usp. Firatli, o. c., tab. XXXI, 130—132; tab. XXXII, 133; 135 itd.).

⁶⁵ Usp. na primjer lik sa štapom u rukama iz Soluna (F. Rebecchi, o. c., str. 84, sl. 11), zatim na sarkofazima iz Istantula (N. Firatli, o. c., str. 120, tab. XLIX, L, 201; tab. LIII, 205 itd.).

trebljavaju tipične salonitanske stele iz kasnog doba (2. ili 3. st.). Vrlo ilustrativan primjerak je stela Aurelija Mukatre iz Salone (Tab. V).⁶⁶ Za Aurelija Pontijana se ne može pouzdano kazati da li je Tračanin, ali s obzirom na to da je jedinica (I. italska legija) imala svoje sjedište u *Novae* i s obzirom na imena, među ostalima i spomenuti Mukatra, valja pretpostaviti da je i on istog podrijetla.⁶⁷ Prema tome, pojavu stele karakteristika kakvih ne poznaju salonitanske radionice najprihvatljivije je povezati uz komitentata koji je bio dizajner ili pak sam izvođač spomenika kao cjeline. Prema tome »grčkog« je tipa samo stela br. 3, a druge su zapadne orijentacije.

Kao što smo već naznačili, stela s čitavim likom pokojnika bila je osobito popularna među vojnicima. Razlog njene popularnosti, po mom mišljenju, leži u činjenici što se vojnik može likovno mnogo lakše okarakterizirati čitavom figurom nego samo jednim njegovim dijelom. Čitava je figura osobito pogodna da se vojnik prikaže sa svojim oružjem (mač, koplje, strelice, štit i dr.),⁶⁸ zastavama (*signa*)⁶⁹ ili pak sa slikama vojnih jedinica (*imagines*).⁷⁰ Kako su ti atributi najčešće obješeni o pojas, to je na polufiguri njih gotovo nemoguće prikazati. Na nekim primjerima od mača je vidljiv samo balčak,⁷¹ a u većini slučajeva oružje se uopće ne vidi.⁷² Na steli Tita Julija Pancuiusa iz Neussa jasno se pokazuje kako je dugačke vojne atribute, u konkretnom slučaju *signum*, teško ukomponirati u cjelinu prikaza kad se radi samo o polufiguri.⁷³ Znatno je lakše te često brojne i duge atribute prikazati uz cijeli lik vojnika, u onom položaju kako ih je vojnik nosio, i na taj je način najbolje predstaviti njegovo zanimanje i funkciju. Prema tome, kad se radi o steli s čitavim likom pokojnika, ne treba unaprijed gledati na Grčku kao jedini mogući izvor inspiracije, jer se takav prikaz proširio po čitavu Rimskom Carstvu, a mehanizam širenja uopće nije poznat. Uz istočne krajeve je, dakle, tipološki vezan oblik stele br. 3, a s njom i figura vojnika u cijeloj figuri. Naprotiv, ostala tri primjerka nemaju nikakve veze s Grčkom, već se kao pojedinačni primjerci pojavljuju izolirano, izvan serije i po svoj su prilici nastali kao posljedica utjecaja iz sjeverne Italije ili nekih

⁶⁶ CIL III 2009. Ima još jedan natpis s istim imenom za koji J. Wilkes, *Dalmatia*, London, 1969, str. 119, pretpostavlja da je pripadao također I. italskoj legiji, iako ona nije spomenuta u natpisu.

⁶⁷ O podrijetlu vojnika I. italske legije usp. J. J. Wilkes, o. c., str. 119.

⁶⁸ Usp. stelu Annaiusa iz Kreuznacha (H. Gabelmann, o. c., str. 112, sl. 29), Petilija Sekunda iz Bonna (H. von Petrikovits, o. c., str. 71, tab. XXXI) itd.

⁶⁹ Usp. stelu signifera Sertorija iz Verone (G. A. Mansuelli, »Monuments...«, str. 34, sl. 3) ili signifera Pintaiusa iz Bonna (H. von Petrikovits, o. c., str. 66, tab. XXVIII).

⁷⁰ A. von Domaszewski, o. c., str. 69, sl. 5.

⁷¹ Usp. fragment stele iz Salone (S. Rinaldi Tuffi, o. c., str. 110, br. 37, tab. X, 2).

⁷² Usp. stelu iz Garduna (S. Rinaldi Tuffi, o. c., str. 96, br. 8 i 10, tab. IV, 2, IV, 3).

⁷³ H. Gabelmann, o. c., str. 104, br. 19, sl. 24.

drugih zapadnih krajeva, gdje se forma takvih stela već davno ustalila i producirala. Grčki se utjecaji ne mogu utvrditi ni u tektonskom, strukturalnom niti ikonografskom pogledu kod stela. S druge strane, kad je riječ o sarkofazima, s obzirom na ogroman import atičkih primjeraka u Dalmaciju, situacija je bitno različita i utjecaj je tih spomenika na lokalnu produkciju vrlo snažan.⁷⁴ To su očito jeftinije zamjene za skupi atički sarkofag.

H. Hoffmann navodi da su se stele »grčkog« tipa izrađivale od konca 2. st. n. e.⁷⁵ Kad se radi o vojničkim stelama ovog tipa, to je mišljenje u osnovi točno, ali se njegova pojava i trajanje u Dalmaciji može još preciznije odrediti. Od četiri sačuvana primjerka dva pružaju vrlo precizne elemente za datiranje. Stela br. 3 sadrži natpis u kojem se navode neki vrlo važni elementi za vremensko determiniranje. Ona je pripadala Aureliju Pontijanu, vojniku I. italske legije koja je imala logor u *Novae* u *Moesijsi Interior*, na području današnje Bugarske.⁷⁶ Očito je da je jedan dio te legije bio odaslan u Salonu, sudeći barem prema broju natpisa koji su tu pronađeni.⁷⁷ Budući da je veliki broj vojnika nosio *nomen Aurelius*, očito je da su građanstvo dobili za vrijeme Marka Aurelija, pa prema tome ne mogu biti raniji od vremena vladanja toga cara.⁷⁸ Dva natpisa, međutim, donose i počasno ime legije *Severiana*, koje je ona dobila od cara Aleksandra Severa.⁷⁹ Očito je stoga da se taj dio legije nalazi u Salonu od konca 2. i još u prvim desetljećima 3. st. Prema tome, stela Aurelija Pontijana mora pripadati približno tom vremenu. Još se dva elementa mogu iskoristiti za datiranje. Činjenica je da oba imena koja se navode u natpisu nemaju praenomena. Taj se element imenske formule počinje gubiti još u 2. st. a posve nestaje u 3. st.⁸⁰ Još preciznije stelu datira sam lik muškarca, iako je mali i relativno neprecizno rađen (već je navedeno da osoba izgleda mlađa od pedeset godina koliko je imala u trenutku smrti). Da bi se to shvatilo, valjalo bi podsjetiti na način češljanja koji se javlja pri koncu 2. i početku 3. st. Kroz čitavo se 2. st. sve do prve decenije 3. st. (uključujući) pod utjecajem mode koju je uputio još Hadrijan nose duge kovrčave kose i duge kovrčave brade s brkovima.⁸¹ I Septimije Sever je nastavio tendenciju koja je prevladavala

⁷⁴ G. Koch — H. Sichtermann, *Römische Sarkophage. Handbuch der Archäologie*, München, 1982, str. 470 i d.

⁷⁵ H. Hoffmann, o. c., str. 74.

⁷⁶ J. J. Wilkes, o. c., str. 119.

⁷⁷ Sačuvano je preko deset natpisa s imenima vojnika te legije. Usp. J. J. Wilkes, o. c., str. 119, bilj. 2.

⁷⁸ J. J. Wilkes, o. c., 1. c.

⁷⁹ *CIL* III 12899; R. Egger, »Die neuen Inschriften aus dem Coelesterium am Kapljuč«, *Vjesn. za arh. i hist. dalm.*, 50, 1928—29, str. 14, br. 15.

⁸⁰ O tome usp. A. Schober, o. c., str. 9 i d.; H. Thylander, *Étude sur l'épigraphie latine*, Lund, 1952, str. 77 i d.; I. Calabi Limentani, *Epigraphia Latina*, Milano, 1974 (3. ed.), str. 158.

⁸¹ M. Wegner, »Hadrian, Plotina, Marciana, Matidia, Sabina«, *Das römische Herrscherbild*, II, 3, Berlin 1956, str. 7 i d., tab. 2—31.

koncem 2. st.⁸² Tek njegov sin Karakala skraćuje kosu, ali je ona ipak gusta kovrčava, a brada i brkovi su kratki.⁸³ Makrin ima vrlo kratku kosu, ali zato dugu bradu kao i vladari u prethodnom razdoblju.⁸⁴ Elagabal ima nešto dužu i valovitu kosu u odnosu na Makrina, te kratku bradu.⁸⁵ Aleksandar Sever znatno skraćuje kosu, koja priliježe uz lubanju a pramenovi dolaze samo do visine početka čela. U početku gotovo da nema brade i brkova, a kasnije se jedva primjećuju.⁸⁶ Ako pak analiziramo izgled našeg pokojnika u pravokutnoj niši, zapazit ćemo da on nosi vrlo kratku kosu koja u pravilnim pramenovima pada na sam vrh čela, a čini se da uopće nema ni brade niti brkova. Na temelju izgleda glave pokojnika proizlazi da je moda za kojom se povodio Aurelije Pontijan potjecala iz tradicije trećeg desetljeća 3. st. (Aleksandar Sever bez brade ili s toliko neznatnim dlakama da ih se gotovo ne vidi). Stela, s druge strane, neće ići mnogo kasnije jer se u natpisu ne pojavljuje počasni naziv legije koju je ona dobila od Aleksandra Severa,⁸⁷ ako to nije ispušteno zbog lapidarnog karaktera natpisa, ili pak zbog greške klesara. U svakom slučaju okvirno vrijeme nastanka naše stele će biti doba između 220. i 230. godine n. e.

Stela br. 4 nema natpisa, ali pruža jasnije modne i stilske karakteristike jer je prikaz znatno krupniji od prethodnog i očito veće izražajne kompetencije majstora. Evidentno je da je majstor uložio veliki napor da prikaže portret pokojnika. Glava je čak neproporcionalno velika u odnosu na tijelo, što očito nije izraz neznanja nego stanovitog naglašavanja glave. Njena masivna struktura povećava realistički dojam tretmana fizionomije. Kosa je kao i na prethodnom primjerku kratka i priliježe uz lubanju. Šteta je što je desna strana glave oštećena. Na licu se na više mjesta zapažaju sitnije rupice izrađene brzorotirajućim svrdlom. Te rupice indiciraju tek izrasle dlačice brade. To je zapravo više iluzija tog detalja fizionomije nego njegov pravi izraz. Povrh gornje usne njegovani su nešto veći brkovi koji padaju prema kutovima usta. Ovakav tip frizure postaje omiljen nakon Aleksandra Severa, osobito u doba vojničkih careva. Aleksandar Sever, iako započinje takvom modom, ima

⁸² O Severovim portretima usp. K. Fittschen — P. Zanker, *Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom*, Bd. I, Mainz 1985, str. 94, br. 82; str. 95, br. 83, tab. 101, 102, 103 itd. Septimije Sever na novcu kovanim 195. godine n. e. navodi da je sin boga Marka Aurelija, pa je jasno zbog čega se i po načinu nošenja kose, brade i brkova ugleda na njega. Usp. A. M. McCann, «Beyond the Classical in the Third Century Portraiture», *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, XII, 2, Berlin — New York 1981, str. 629.

⁸³ B. Wiggers — M. Wegner, «Caracalla, Geta, Plautilla, Macrinus bis Balbinus», *Das römische Herrscherbild*, III, 1, Berlin, 1971, str. 11 i d., tab. 5—23.

⁸⁴ J. B. Wiggers — M. Wegner, o. c., str. 131 i d., tab. 30; 33.

⁸⁵ J. B. Wiggers — M. Wegner, o. c., str. 177 i d., tab. 44—56.

⁸⁶ Čini se da u početku Aleksandar Sever nema brade (doba između 222—224 n. e.), a kasnije se brada povećava. Usp. K. Fittschen — Zanker, o. c., str. 117 i d., osobito 119.

⁸⁷ O tome usp. bilj. 79 i J. J. Wilkes, o. c., str. 119.

znatno kraću i užu bradu te uže i kraće brkove.⁸⁸ Već Gordijan I. na svojim najranijim portretima, vjerojatno još iz doba prije nego što se uspeo na tron, ima znatno širu bradu i duže brkove koji padaju iza kutova usta.⁸⁹ Slični aspekt pokazuje i lik Maksimilijana Tračanina,⁹⁰ kao i drugih vladara koji slijede nakon njega.⁹¹ Moda se mijenja u doba Galijena,⁹² onda se ponovno vraća na prethodne uzore uz neznatne modifikacije i zatim proteže sve do doba tetrarhije.⁹³ Tada je omiljena identična brada i brkovi i, naravno, oblik kratke kose, ali se mijenja koncepcija shvaćanja volumena i izraza glave, što pokazuje jasan pravac prema transcendentnom shvaćanju čovječjeg lika.⁹⁴ Prema tome, na temelju načina češljanja kose i nošenja brkova i brade lik na našem spomeniku br. 4 najbliže bi analogije našao u vrijeme oko sredine 3. st., dok bi po kubičnoj strukturi glave radije spadao u predtetrarhijsko ili čak tetrarhijsko doba.⁹⁵ Dakle stela bi se mogla staviti u doba između 250. i 270. god. Šteta je što su oči koje su imale izdubljene šarenice i zjenice izrađene također brzorotirajućim svrdlom. Usprkos tome čini se da su one iskazivale onaj karakteristični izgubljeni i tjeskobni pogled tog vremena.⁹⁶

Na žalost, stele br. 1 i 2 nemaju tako jasnih obilježja po kojima bi ih se moglo preciznije datirati. Stela br. 1 ne pruža jasne elemente za datiranje, iako je sačuvana cijela figura uključujući i glavu. Međutim, kosu zakriva šljem pa se frizura ne može analizirati. Oči su, kako se to na staroj fotografiji može zapaziti, prilično izlizane, tako da od tog detalja nema koristi. Za razliku od ostalih ovdje analiziranih primjerala ova jedina ima jasne detalje arhitektonskog karaktera (pilastri s korintskim kapitelima). Arhitektonski strukturirane stele uz prisustvo realističkih elemenata su na obali vrlo rijetke poslije sredine 2. st.,⁹⁷ pa bi vjerojatno i ovu valjalo staviti približno u to doba. Epidaursku je

⁸⁸ Usp. K. Fittschen — P. Zanker, l. c.

⁸⁹ K. Fittschen — P. Zanker, o. c., str. 123, br. 104, tab. 127, 128.

⁹⁰ K. Fittschen — P. Zanker, o. c., str. 124, br. 105, tab. 128, 129.

⁹¹ Na primjer Trajan Decije ili Valenijan. Usp. K. Fittschen — P. Zanker, o. c., str. 130, br. 110, tab. 135—137; str. 133, br. 111, tab. 138, 139.

⁹² Već se prvi tip Galijenova portreta razlikuje po bujnijoj kosi i rasporedu pramenova na čelu od prethodnih. Usp. K. Fittschen — P. Zanker, o. c., str. 134, br. 112, tab. 139, 140.

⁹³ Kao na primjer portret cara Proba ili Karina. Usp. K. Fittschen — P. Zanker, o. c., str. 139, br. 116, tab. 143, 144; str. 141, br. 117, tab. 145, 146.

⁹⁴ O promjeni koncepcije usp. A. McCann, o. c., str. 637 i d.

⁹⁵ Slično koncipirana glava iz tetrarhijskog doba je pretpostavljeni Dioklecijanov portret iz Worcestera (SAD). Usp. A. McCann, o. c., str. 637, tab. XII, XIII, kao i neke druge glave iz istog doba.

⁹⁶ To je onaj izraz koji R. Bianchi Bandinelli, *Roma. La fine dell'arte antica*, Milano, 1976 (sec. ed. ital.), str. I i d., dobro naziva »dolor di vivere«.

⁹⁷ Posljednji takav primjerak je stela iz Rupotine kod Solina, koja ima arhitrav i tordirane stupove, a prema karakteristikama portreta spada u doba oko sredine 2. st. n. e. Usp. Rinaldi Tufi, o. c., str. 101, br. 17, VI, 2. Žena nosi frizuru sličnu onoj Faustine Minor, a muškarac kosu i bradu njeguje poput Antonina Pija.

stelu Hoffmann stavio na početak »grčke« serije,⁹⁸ ali je ne datira precizno. Jedino što on kaže u tom pogledu jest da je serija počela u 2. st.⁹⁹ Da ona ne može biti rana, kao što je najveći broj arhitektonski koncipiranih stela sa stupovima i zabatima, pokazuje tretman haljina s vrlo shematiziranim rasporedom nabora te dubokim i tamnim potcrtavanjem uvučenih dijelova tkanine. Tome u prilog bi govorio i način obrade kapitela, kod kojih se također javlja duboko urezivanje brazda što stvaraju tamnosvijetli optički efekat. Stoga bi nastanak ovog spomenika najvjerojatnije trebalo staviti u doba oko sredine 2. st. ili neposredno nakon toga. Mišljenja sam da je ona ipak poslije stele br. 2, barem kad je u pitanju tehnička obrada skulpture.

Stelu br. 2 također nije moguće precizno datirati, kao što je to bio slučaj i s onom br. 1, jer se i kod nje nisu sačuvali karakteristični detalji koji bi se u tu svrhu mogli iskoristiti (glava, modni elementi, natpis i sl.). Valja zapaziti da je ona rađena klasičnim skulpturalnim postupkom (dlijetom i čekićem). Skulptura je izrađena u dubokom reljefu na kojem se ne susreću neki efekti svjetla i sjene, kao što je to bio slučaj kod stele br. 1, ili kao što se to manifestiralo u rimskoj službenoj umjetnosti oko 180. godine u vrijeme tzv. stilske promjene.¹⁰⁰ Međutim, ovaj se reljef ne može datirati ni u raniji period (1. ili rano 2. st.) zbog tektonike same stele. Ona, doduše, ima arhitektonske oblike (niša), ali nema detalja (stupovi, pilastri itd.) kakvi se javljaju, recimo, na spomeniku br. 1. S obzirom na to da se na steli takvi arhitektonski detalji pojavljuju u Dalmaciji sve do sredine 2. st., iako ih često već ranije nestaje,¹⁰¹ te da je ovaj spomenik po svom obliku znatno bliže onom br. 4 (dakle spomeniku iz doba ne ranije od sredine 3. st.), ovu stelu valja datirati u sredinu ili drugu polovicu 2. st. (deceniju nije, naravno, moguće odrediti).¹⁰² S druge strane, zbog razmjerno velikih dimenzija ova stela neće moći ići mnogo poslije sredine 2. st. zbog toga što stele gube monumentalnost kakvu su posjedovale obično u ranijem periodu, osim nekih iznimaka za koje se točno može kazati zbog čega su se tako kasno zadržale krupne dimenzije.¹⁰³ Evidentno je da su stele br. 3 i 4, koje sasvim

⁹⁸ H. Hoffmann, o. c., str. 72, br. 58.

⁹⁹ H. Hoffmann, o. c., str. 74.

¹⁰⁰ O stilskoj promjeni usp. G. Rodenwaldt, *Über dem Stilwandel in der antoninischen Kunst*, Abhandlungen Berliner Akademie der Wissenschaften, Berlin, 1936, str. 3 i d.

¹⁰¹ Na primjer na steli iz Ostrovice kod Benkovca iz kasnijeg flavijevskog doba koja već nema stupove (usp. D. Rendić-Miočević, »Nekoliko monumentalnih nadgrobnih stela s portretima iz Dalmacije«, *Diadora*, 1, 1959, str. 108 i d., sl. 1. 2), zatim stela s likom dječaka Valensa iz Sinja, približno iz trajanskog doba je također izgubila mnoge arhitektonske detalje (usp. J. Medini, o. c., str. 110, sl. 3).

¹⁰² S. Rinaldi Tuffi, o. c., str. 126, se u pogledu datacije ove stele oslanja samo na opći zaključak H. Hoffmanna, o. c., str. 74, da se stele s čitavom figurom pokojnika datiraju oko sredine 2. st. n. e.

¹⁰³ Usp. stelu Aurelija Valentina iz Solina, pouzdano datiranu u početak 4. st. (D. Rendić-Miočević, »Nova kasnoantička stela...«, str. 156 i d., sl. 1, tab. XIV). Stela je najvjerojatnije stajala iznad kenotafa, jer je teško

pouzdana spadaju u nešto kasnije 3. st., već znatno manjih dimenzija i pokazuju tendenciju naprijed navedenog smanjivanja. Skulpturalni je postupak, međutim, bitno različit od onog stele br. 4, što ta dva spomenika značajno odvaja usprkos bliskosti osnovne forme spomenika.

Na temelju ove četiri obrađene stele jasno je da je tip spomenika s prikazom čitava ljudskog lika bio razmjerno skromno zastupljen u Dalmaciji, za razliku od drugih provincija Rimskog Carstva. Iz ovih proučavanja proizlazi da je tip bio prvenstveno upotrebljavan samo za vojnike. Međutim, čitavu ljudsku figuru nisu upotrebljavali vojnici većih vojnih jedinica koje su služile ili koje su bile detaširane u Dalmaciji u 1. ili ranijem 2. st. (*VII, XI Claudia Pia Fidelis, IV Flavia Felix* ili detašmani koje iz Carnuntuma šalje *XIV. Gemina*). Ni pripadnici manjih jedinica koje su služile u to doba ili neposredno nakon odlaska spomenutih legija (*Ala Claudia Nova, Cohors II Chyrrrestarium, Cohors VIII Voluntariorum* itd.). To pokazuju brojni spomenici tih vojnika, što je posredni dokaz da se stele s čitavim likom pokojnika nisu izrađivale prije sredine 2. st. n. e. Stoga, usprkos nedostatku direktnih dokaza ipak je prilično sigurno da se stele s cijelom ljudskom figurom u Dalmaciji upotrebljavaju približno kroz nešto više od jednog stoljeća (sredina 2. do nešto nakon sredine 3. st.) i to u razmjerno malobrojnim primjercima, očito bez pravih serija. Za njih se ne može pretpostaviti postanje veće radioničke produkcije po zajedničkim predlošcima. Tip po svojoj prilici favoriziraju vojne jedinice koje se smjenjuju na službi u Dalmaciji. S tom bi konstatacijom prividno bila u suprotnosti činjenica što se u bližem zaleđu obale pronašla i jedna stela s čitavim likom pokojnika koji nije bio vojnik. Radi se o steli djevojke Lupe iz Sovića u Hercegovini, blizu Imotskog, koju je izradio kipar Maksimin.¹⁰⁴ Međutim, ova je stela tipološki i ikonografski različita od naprijed obrađenih, pa je možemo smatrati iznimkom. Izvori su njene inspiracije očito drugačijeg kulturnog podrijetla (Rim).¹⁰⁵ Vrijedno bi bilo nešto kazati o izvorima Maksiminove inspiracije, ali bi to morao biti predmet neke druge radnje. Bez obzira na spomenute izvore valja konstatirati da se i stela Lupe ipak uklapa u kronološke okvire primjeraka s čitavim ljudskim likom o

vjerovati da je tijelo pokojnika bilo preneseno u zavičaj iz daleke Nikomedije. Za takvu funkciju monumentalna je stela sigurno bila znatno pogodniji oblik spomenika od sarkofaga koji je u to doba najpopularniji tip luksuznijeg nadgrobno spomenika.

¹⁰⁴ D. Rendić -- Miočević, »Dva signirana reljefa...«, str. 339 i d., tab. II—III.

¹⁰⁵ Nema dvojbe da je Maksiminu kao uzorak poslužilo tip nagih pokojnika koje se javljaju na stelama (jedan primjerak usp. J. M. C. Toynbee, »Death...«, str. 249, sl. 79) ili onih koji leže na nadgrobnim spomenicima klinne tipa (usp. H. Wrede, »Stadtrömische Monumente, Urnen und Sarkophage des Klinentypus in der beiden ersten Jahrhunderten n. Chr.«, u: *Zweites Symposium über die antiken Sarkophagreliefs*, Arch. Anzeiger 1977, str. 410 i d., 92).

kojima smo prethodno govorili, jer je i ona približno iz doba oko sredine 2. st. n. e.¹⁰⁶

Valja također istaknuti da se ove stele javljaju u vrijeme kad ta vrsta nadgrobnih spomenika počinje postupno gubiti svoju popularnost i kad ima još samo razmjerno mali broj figuralnih stela iz gradova na istočnom Jadranu. Očito je da se taj tip spomenika umetnuo u period krize stele kao monumentalnog nadgrobnog spomenika. U to se doba kao nadgrobnih spomenika počinje sve više afirmirati standardni sarkofag (osobito onaj tzv. salonitanskog tipa), a stela prerasta u spomenik manjeg formata, namijenjen prvenstveno siromašnijim slojevima društva. Drugačiji je slučaj, međutim, u područjima u dubljoj unutrašnjosti provincije, gdje je sarkofag praktički epizoda u »životu« nadgrobnih spomenika. Zbog svega toga, i ovih nekoliko skromnih spomenika su važno svjedočanstvo kameno-klesarske djelatnosti u ovim krajevima i promjena ukusa koji se ovdje mijenjao tijekom vremena u odnosu prema socijalnoj strukturi komitenata.

Čitava se figura pokojnika poslije sredine 3. st. n. e. počinje pojavljivati i na nekim luksuznijim tipovima sarkofaga. To su oni sarkofazi koji na pročelju imaju arkade unutar kojih se pojavljuju likovi pokojnika, također u statuarnoj pozi (obično na kamenoj bazi).¹⁰⁷ Likovi na tim sarkofazima, međutim, nemaju nikakve veze s onima na naprijed obrađenim stelama. Njihov uzor i forme i statua je sasvim različit. Pokojnici su osim toga civili, a ne vojnici. Oni su prikazivani kao filozofi odjeveni u palij s rotulusima u rukama, te svežnjem rotulusa uz jednu nogu, a žene su bez posebne karakterizacije, osim u jednom jedinom slučaju.¹⁰⁸

¹⁰⁶ O dataciji tog spomenika usp. D. Rendić-Miočević, »Dva signirana reljefa...«, str. 352.

¹⁰⁷ Ti se sarkofazi počinju pojavljivati u sjev. Italiji, Istri i Dalmaciji. O sarkofazima iz prvospomenute dvije oblasti usp. H. Gabelmann, *Die Werkstattgruppen der oberitalischen Sarkophage*, Bonn, 1973, str. 47 i d.

¹⁰⁸ Najpoznatiji primjer takvog sarkofaga u Dalmaciji je onaj s prikazom »Dobrog pastira« kod kojega je žena prikazana s djetetom u rukama poput personifikacije *Pietas*. O tome sarkofagu usp. N. Cambi, »Krist i njegova simbolika u likovnoj umjetnosti starokršćanskog perioda u Dalmaciji«, *Vjesn. za arh. i hist. dalm.*, LXX—LXXI, 1968—69, str. 70 i d., te lit. u bilj. 65 i 66.

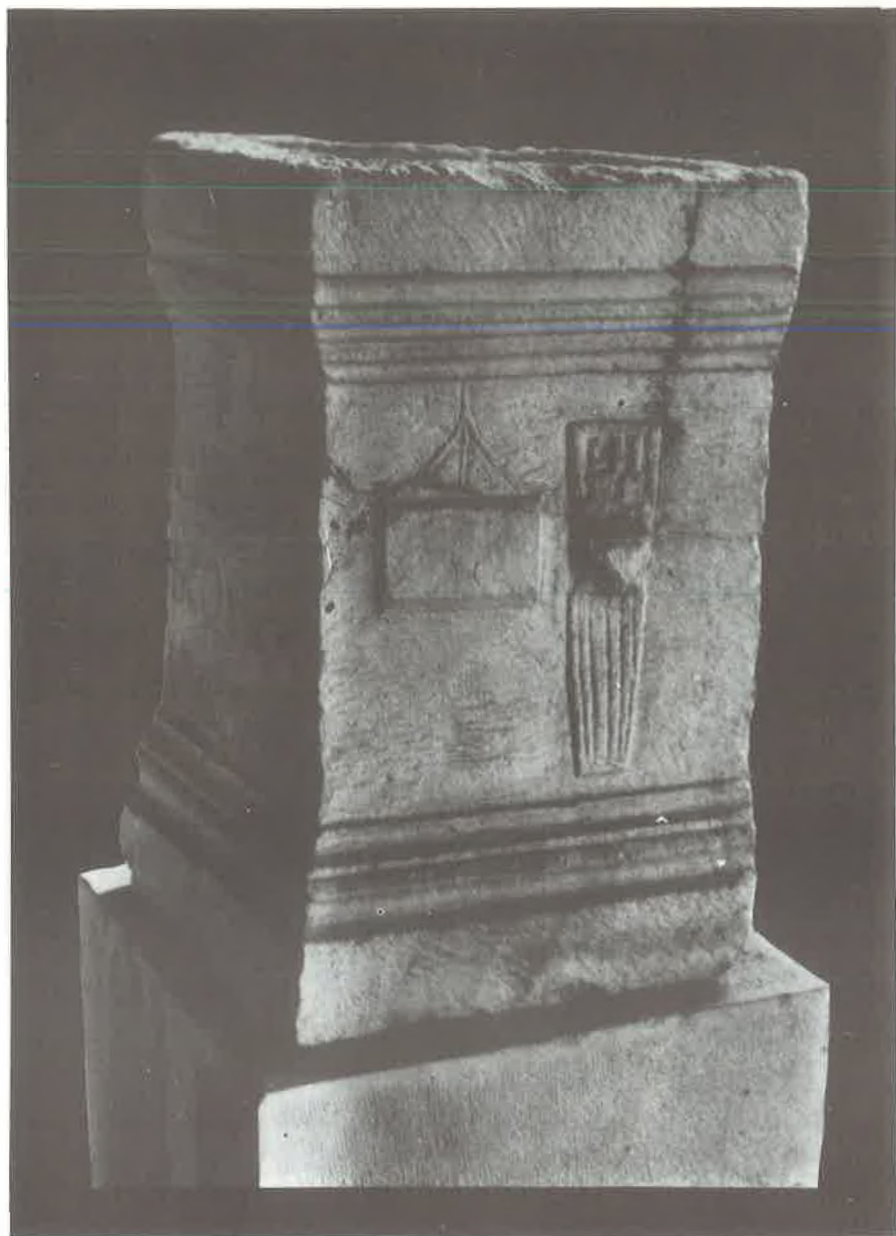
Fragment stele iz Narone, Arheološki muzej u Splitu.

Fragment stele Aurelija Pontijana iz Salone, Arheološki muzej u Splitu.

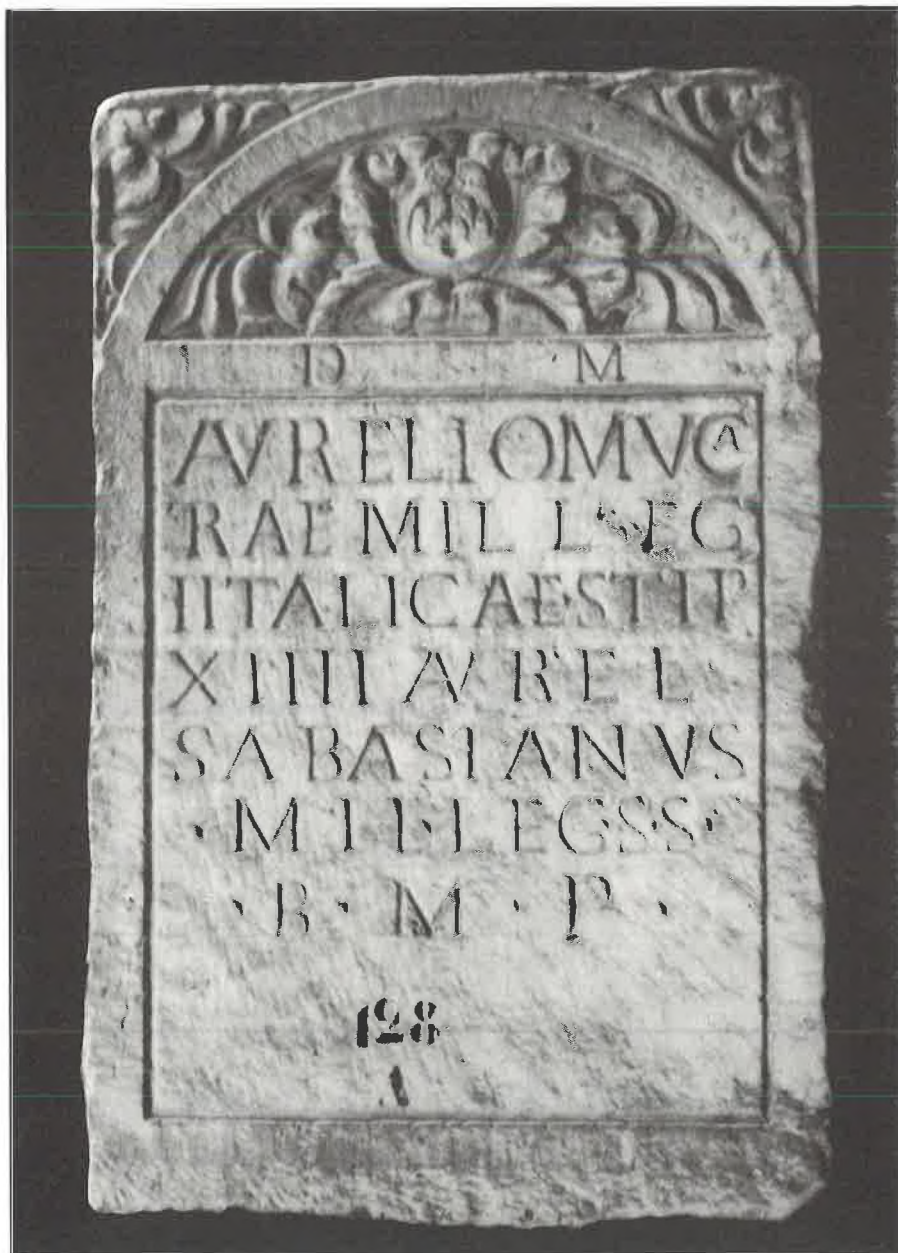

Fragment stele iz Salone (?), Arheološki muzej u Splitu.

Ara Kvinta Emilija Rufa iz Salone, Arheološki muzej u Splitu.

Stela Aurelija Mukatre iz Salone, Arheološki muzej u Splitu.

Nenad Cambi: TOMB STELLA WITH A WHOLE HUMAN FIGURE FOUND
ON THE EAST ADRIATIC COAST

— textual, typological, iconographic and chronological considerations —

S u m m a r y

Human figure is a dominant motif on different types of tomb monuments in the eastern parts of the Adriatic. Man (the deceased) is usually presented as half figure (down to the waist) and it rarely can be found as a whole figure. There have been only five stellas of this type preserved on the eastern parts of the Adriatic but one to them is tectonically and iconographically different from the others and it is usually left out (stella Lupe from Sović in Hercegovina). The other four are iconographically similar and three also tectonically. Three have been described (Stella no. 1 from Cavlat, today in Vienna, no. 2 from Narone, no. 3 from Salona, and no. 4 unknown site, probably from Salona, all in the Archeological Museum in Split). Three stellas have architectonic characteristics (naiscos with niche or only the niche) while the fourth (monument no. 3) is a simple slab with engraved rectangular. All stellas have as their main motif a whole human figure of the deceased in a standing position (contraposto). It is interesting that the four monuments belong to the soldiers which is confirmed on stella no. 3 with the inscription and on the others we find items belonging to the military (clothing, sword, belt, *vitis* or some other kind of commanding stick, *codex ansatus*, etc.).

H. Hoffmann named this type of stella »Greek« which quite correct when origin is considered but the whole figure of the deceased spread to other tomb monuments throughout the whole of the Roman empire and became a monument for soldiers and civilians. The direct connection with the Orient that used Greek as a language and the type of stellas found there is typical, however, only for the monument no. 3 (engraved rectangular with the whole figure). The »Greek« type can be explained with the fact that the deceased Aurelius Pontian, a soldier of Italic legion I (*Legio I Italica*) as a number of other soldiers in this unit were of Thracian origin. Other stellas are of architectonic character known in the whole of the Roman empire and especially in its Western parts.

All of these stellas are from a late period. Stellas no. 3 and 4 can be placed in the third or fourth decade of the 3rd c. especially stella no. 3 on the basis of the head of the deceased, the hairstyle and some other stylistic characteristics. Stella no. 4 could be traced back to the middle of the 3rd c. The dating is further confirmed with the fact that that time part of Italic legion I was in Dalmatia up to the end of the 2nd century and it was still there at the time of Alexander Sever who gave it a honorary title of *Severiana*. Stellas no. 1 and 2 are much harder to date. The optical effect (light and shadow) on the capitels of stellas no. 1 and 2 indicate that they cannot be dated before the middle of the 2nd c. This is in agreement with the architectonic details (pillasters with capitels) which disappear from the eastern coast of the Adriatic around the middle of that century. The lack of contrastive effects in the folds of the dresses and a completely conservative sculptural treatment indicates that stella no. 2 could be dated at the time of the first introduction of the stylistic changes from the end of the 2nd c. A.D. which is further supported by the rather monumental size of the stella which is later quite reduced in stellas from the period after the middle of the 2nd century.

Stellas with the whole figure begin to appear at the time when stela begins to lose popularity as a type of the monumental tomb monument. They were present for more than a century and were used practically only for soldiers for whom they were suitable because the whole figure could show numerous military items and thus characterize the profession the deceased.